

УДК 159.9.072

ОСОБЛИВОСТІ СТЕРЕОТИПНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО СОЦІУМ В ОСІБ ІЗ РІЗНИМ ТИПОМ СЦЕНАРІЇВ

Васюк К.М., доцент
кафедри психології

Донецький національний університет

У роботі висвітлені особливості стереотипних уявлень про соціум, суспільство в молоді. Висувається припущення, що ці уявлення формуються в залежності від типу індивідуального сценарію особистості за Е. Берном: «переможець», «не-переможець», «переможений». Стереотипні уявлення вивчалися методом проективної асоціації щодо образу соціуму, який аналізує більшою мірою неусвідомлені стереотипні образи.

Ключові слова: асоціації, образ, стереотип, стратегії життя, сценарій життя.

В работе освещены особенности стереотипных представлений о социуме, обществе у молодежи. Выдвинуто предположение, что эти представления формируются в зависимости от типа индивидуального сценария личности согласно Э. Берну: «победитель», «не-победитель», «проигравший». Стереотипные представления изучались методом проективной ассоциации по отношению к образу социума, который анализирует в большей мере неосознанные стереотипные образы.

Ключевые слова: ассоциации, образ, стереотип, стратегии жизни, сценарий жизни.

Vasuk K.N. FEATURES OF THE STEREOTYPICAL SOCIAL ATTITUDES IN INDIVIDUALS WITH DIFFERENT TYPES OF SCRIPTS

The stereotypical social attitudes of the youth have been described in this article. It has been suggested, that these attitudes were made according to the type of individual script by E. Bern. They are “winner”, “non-winner”, “loser”. Stereotypical social attitudes were studied by method of the projective association, which analyze unconscious stereotypical attitudes.

Key words: associations, attitudes, life strategy, stereotypes, script.

Постановка проблеми. Проблема передачі суспільного й індивідуального досвіду між поколіннями не є новою для психології, але її важливість не підлягає сумніву. Розвиток особистості та суспільства в цілому неможливий без цього процесу, тому не дивно, що суспільні науки намагаються зробити цей процес максимально контрольованим, відкривши фундаментальні закономірності його функціонування. Відомо, що ті компоненти досвіду, які більше стосуються групового, суспільного, більшою мірою підвладні дії універсальних законів. Поведінка людини як члена групи більш стереотипна, ніж поведінка в системі «індивід – індивід». В основі соціальних стереотипів лежать уявлення людини про певні явища та події, норми їх функціонування. Ці уявлення закладаються в дитинстві та підлягають певній корекції протягом життя людини. Вони фігурують у більшості класичних напрямів психології. Різниця між ними полягає в тому, якому віковому періоду надається пріоритет у формуванні цих уявлень. Однією з найбільш популярних на сьогодні є теорія життєвих сценаріїв, які являють собою генералізовані стратегії – цілі життя та обумовлюють не тільки вибір засобів, але й кінцевий результат.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття життєвих сценаріїв як правило, пов'язують з ім'ям Е. Берна, який впровадив техніку сценарного аналізу в практику психотерапії. Але ці ідеї зустрічались і в працях інших авторів. Оскільки Е. Берн належав до психодинамічного напрямку психології, закономірно, що З. Фрейд у своїй праці «Вступ до психоаналізу» розвивав ідею про те, що індивідуальний досвід багато в чому перетинається з досвідом минулих поколінь (мова йшла про сім'ю) [1]. Продовження цієї ідеї простежується в роботі його послідовників К. Абрахама, Ш. Френци, К.Г. Юнга, втілюючись в поняттях «сімейний привид» і «архетип». Важливою рисою є не тільки несвідомий характер шляху передачі образів, але й те, що самі ці образи теж є несвідомими.

Ш. Бюлер розглядала таку складну особистісну проблему, як суб'єктивація життєвого шляху, яка полягає у відповіді на питання: чи здатна людина стати суб'єктом власного життя, свідомо обирати та контролювати події? І дійсно, у сучасній психології вже не викликає сумніву той факт, що люди суттєво розрізняються за ступенем впливу на власне життя, рівнем його керуваності. Це, вірогідно, є джерелом формування суб'єктивної активності особистості,

якій у психологічній науці приділялося, на диво, мало уваги. Серед класичних досліджень на увагу заслуговує хіба дослідження А.В. Петровського.

А. Шутценбергер винайшла методику геносоціограми, яка виявляє події, що безпосередньо впливають на долю наступних поколінь. Вони отримали назву трансгенетичних чинників [2]. Ці чинники включаються в структуру сценарію, формують його. Вперше детально це дослідив Л. Сонді, засновник судьбоаналізу, що є теж відгалуженням психоаналізу [3]. Але найбільш популярними виявилися ідеї Е. Берна, який звичайно використовував поняття «сценарій» для метафоричного визначення життєвого плану, який людина несвідомо розганяє, орієнтуючись на батьківські установки (по суті, стереотипи) [4].

Ми вважаємо, що ці стереотипи поширюються абсолютно на всі сфери життя, про які особистість складає свої судження. Особливу актуальність це має, коли людина визначає свої соціальні ролі. У цьому випадку, скоріше за все, вона орієнтується на особливий тип стереотипів – тематично спрямованих на суспільні процеси. Припускаємо, що вони обумовлюють внутрішню картину соціуму як комплексного, цілісного феномену, яка потім безпосередньо впливає на поведінку людини.

У сучасній психології з'явилося ще одне синонімічне поняття «життєві стратегії». У теоретичному дослідженні К.О. Абульханової-Славської стратегія життя трактується як універсальний закон самореалізації людини в різних сферах життя. Універсальний, зрозуміло, для конкретної людини. Цей підхід теж перекладає відповідальність за розгортання власного життєвого шляху на саму людину і частково – на батьків, які заклали фундамент певного сценарію [5].

Традиції дослідження цієї теми у вітчизняній психології мають витоки з робіт таких класиків, як Б.Г. Ананьєв та С.Л. Рубінштейн. Вони ввели в теорію поняття «життєвого шляху» – послідовність життєвих подій, які формують з індивіда суб'єкта діяльності. Схожість з поняттям сценаріїв у тому, що ця послідовність не випадкова, а жорстко обумовлена. Життєвий сценарій диктує послідовність та індивідуальну програму протікання цих життєвих подій, а також задає очікуваний результат, до якого ця послідовність приводить. У зарубіжній психології теж були спроби введення схожої термінології. Так Н. Макадамс в 1993 році запропонувала термін «особиста історія». Але його недоліком вважаємо відсутність посилення до запрограмованості подій. Життєва історія – це начебто від-

стеження подій, які відбуваються, але без можливості впливу на них, прогнозування майбутніх циклів. Мабуть, тому цей термін не набув достатньої популярності, хоча й використовувався потім деякими дослідниками, наприклад Ф. Зімбардо.

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. відбулися спроби розширити спектр використання поняття «сценарій» на суспільно-культурні процеси. Так, К. Клакхон ввів поняття «нормативний життєвий сценарій» – послідовність суспільно-історичних подій, типових для даної культури, нації. Це, так би мовити, сценарій для цілої народності, держави, тобто великої соціальної групи. За результатами дослідження К. Клакхона, культура формує індивідуальний сценарій життя людини, включаючи її як елемент соціуму в загальний суспільний сценарій. Особливо яскраво це проявляється в перші роки життя, що можна пояснити активною соціалізацією суб'єкта в суспільстві. Культура диктує суспільну норму поведінки, і більшість членів суспільства своїми реакціями на її порушення примушують особистість поводитись певним чином.

Як зазначають Ю.М. Лотман і Н.В. Грішина, порушники загальних суспільних правил можуть поєднуватись у квазігрупи, члени яких підтримують один одного в порушенні загальноприйнятої моралі, створюючи так звану асоціальну субкультуру [6]. Також великі соціальні групи мають свою логіку сценарію. Якщо проаналізувати історичні факти щодо певної нації, держави протягом декількох віків, то можна побачити досить цікаві закономірності повторення певних подій. Так, одні народи здебільшого виступають агресорами, інші – жертвами, одні оговтуються від руйнівних війн досить швидко і знову виходять на високий рівень розвитку, а інші навіть у сприятливих умовах живуть на низькому соціально-економічному рівні. Можливо, народності також мають тип сценарію розвитку, як і особистість, але це припущення потребує додаткової експериментальної перевірки.

В останні 5–7 років дослідження сценаріїв перемістилися в площину аналізу їхніх індивідуальних рис. Д.М. Абдульманова виявила такими способами кількість значущих подій, які виділяє людина в своєму сценарії, причинно-наслідковий характер взаємозв'язку між подіями.

Значним варіативним чинником був визнаний вік людини. Соціальний компонент сценарію, соціальна активність підвищується після 30 років. Також доведено, що в умовах низького соціально-економічного рівня життя, де загострюється проблема фізичного виживання, сценарії членів суспільства

стають більш типовими, а в умовах благополучного існування – стають індивідуалізованими, а отже, менше прогнозованими. Але навіть за умови індивідуалізації, на думку Е. Берна, непродуктивні сценарії можна віднести до невротичних, тому що індивід прагне до компульсивного повторення якогось травматичного епізоду дитинства, пов'язаного з батьківською сім'єю.

У дорослому житті, на думку К.О. Абульханової-Славської, формується стале уявлення про ту чи іншу структуру суспільних інститутів, що є свого роду стереотипом. Виникає питання про фундамент у формуванні цих стереотипів. Виходячи з принципу цілісності особистості, суспільний та індивідуальний сценарій тісно переплетені. Коли людина стикається з суспільними явищами та входить до структури певних соціальних інститутів, вона обов'язково формує своє уявлення про них. Цікавим, на нашу думку, було б дослідити механізм формування цих уявлень, наскільки він підвладний дії суспільних стереотипів та об'єктивно незалежний від думки оточення людини. Прогноз, наприклад, А. Маслоу дуже песимістичний: справжньої самостійності в цьому питанні досягає лише незначний відсоток самоактуалізованих особистостей. Усі інші перебувають під впливом стереотипів [5].

Постановка мети та завдання. На основі проведеного теоретичного аналізу підходів до трактування понять «сценарій» і «стереотипи» можна сформулювати мету дослідження. Мета статті – виявити можливі відмінності стереотипних уявлень про соціум у представників молоді, які мають різні типи сценаріїв.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження ґрунтувалося на гіпотезі, яка полягає в такому припущенні: у молодому віці стереотипні уявлення про соціум будуть відрізнятися в осіб в залежності від типу сценаріїв «переможець», «не-переможець», «переможений».

Вибірка досліджуваних була сформована шляхом рандомізації зі студентів Донецького національного університету (м. Вінниця). остаточною вибіркою склала 33 особи, які рівномірно розподілилися на три групи осіб з різним типом сценаріїв. Для діагностики використовувалися методи транзактного аналізу, які виявляють тип сценарію (були запропоновані Е. Берном, а також Я. Стюартом і зараз використовуються в психотерапевтичній практиці як інструмент діагностики). А саме:

- 1) аналіз персонажу улюбленої казки;
- 2) проєктивна історія від імені предмету неживої природи.

Для аналізу стереотипних уявлень про соціум використовувалися методики транзактного аналізу:

1) методика «Театр», де досліджуваному потрібно описати себе в уявному театрі, детально описати обстановку, виставу, яка там демонструється, поведження публіки, своє місце в цій картині (роль глядача, актора або навіть режисера), атмосферу в соціумі;

2) асоціація суспільства з якимось предметом або істотою та проєктивна розповідь від його імені про себе.

Гендерні відмінності не враховувалися, оскільки не існує на теперішній час достовірних даних про те, що сценарії мають суттєві гендерні особливості, які могли б вплинути і на результат нашого дослідження.

За результатами першого етапу діагностики досліджувані були розподілені на три групи за типами сценаріїв «переможець», «не-переможець», «переможений». Нас цікавили саме реакції особистості на життєві проблеми, її світобачення та вибір засобів досягнення мети, а не кінцевий результат життя як такий.

Згідно з класичною трактовкою Е. Берна, «**переможці**» мають такі особистісні ознаки: вони майже завжди досягають поставленої мети, при чому не задовольняються проміжним результатом, у процесі досягнення мети рівень напруження всіх сил організму помірний за рахунок того, що людина отримує задоволення від процесу досягнення. Тому люди такого типу почувуються щасливими, навіть коли виконують досить важку роботу, бо вони розуміють її користь. Сторонньому спостерігачу може здатися, що таким людям просто щастить, але їхній успіх – результат глибокої несвідомої установки на перемогу.

Другий тип сценарію – «**не-переможці**». Такі люди мають такі особистісні ознаки: часто задовольняються проміжним результатом, але більшість сил витрачають на те, щоб утриматися на певному рівні, тому люди такого типу уникають конфліктів і ризику, якщо це може погіршити їхнє актуальне становище. Таких людей у суспільстві – більшість, вони ведуть звичайний, «середньостатистичний» спосіб життя, досягаючи набагато менше, ніж дозволяють їх здібності.

Третій тип сценарію – «**переможений**». Люди цього типу мають такі ознаки: прагнуть нічого не досягати, навіть терпіти невдачу, часто ігнорують реальні можливості для успіху, тому що сприймають їх неадекватно. Випадковий успіх таких особистостей напружує, тому що не відповідає звичному сценарію та викликає дискомфорт.

Згідно з нашою гіпотезою, наявність певного типу сценарію формує в людини стійку систему переконань і уявлень про свою роль в суспільстві та створює певний емоційний фон, з яким людина існує в соціумі. Це обумовлює її соціальну активність і провокує конкретні дії як члена суспільства, учасника суспільних процесів. Наприклад, якщо особа з типом сценарію «переможеного» має стійке стереотипне уявлення (неважливо, з якого джерела вона його запозичила), що від її дій взагалі нічого не залежить, що вона нездатна ні на крок змінити ситуацію, що склалася, навіть у невеликій соціальній групі, то її поведінка буде надто пасивною. А в деяких випадках вона взагалі може ізолювати себе від суспільного життя.

Ці тенденції дуже виразно проявляються у відповідях на запропоновані методики. За результатами емпіричного дослідження нами були не тільки виділені типи сценаріїв, що притаманні досліджуваним, але й проаналізована активність/пасивність їхньої суспільної позиції, яка базується на стереотипних уявленнях про свою суспільну роль без урахування джерела їх походження. Результати представлені в таблиці 1.

Таблиця 1
Розподіл виду суспільної позиції за рівнем активності-пасивності у осіб з різним типом сценаріїв

Рівень активності суспільної позиції	Типи сценаріїв		
	Переможець (%)	Не-переможець (%)	Переможений (%)
активна	57	7	0
пасивна	43	93	100

Статистичний аналіз відсоткових часток за критерієм F^* Фішера (кутове перетворення Фішера) показав достовірні відмінності у відсотку осіб у групах «переможців» і «не-переможців» за рівнем активності/пасивності суспільної позиції на рівні $p \geq 0,01$ в аспекті несвідомих асоціативних зв'язків, які лежать в основі соціальних стереотипів. Порівняння за допомогою статистичних критеріїв осіб із типом сценарію «переможений» виявилось неможливим через нульовий результат активної позиції, але навіть без цього їх різниця з типом «переможців» очевидна.

Детальніший аналіз змістових характеристик асоціацій щодо своєї суспільної позиції свідчить про те, що особи з типом сценарію «переможець» у ході діагностування за методикою «Театр» представляють себе акторами або навіть режисерами,

тобто безпосередньо впливають на хід суспільних подій або керують ними. Особистості цього типу, які мають пасивний вид суспільної позиції, бачать себе на перших ролях серед «глядачів» (сидять в першому ряду або мають відмінну від інших реакцію на виставу). Тип «не-переможця» відрізняється набагато більшою пасивністю в діях: особистості цього типу сприймають суспільство як некомфортне для існування, образ аудиторії в методиці – це пасивний глядач. Як правило, себе вони теж бачать як пересічного «глядача», який не вирізняється на фоні інших, що повністю відповідає класичній характеристиці цього типу. Серед осіб з типом «переможений» активна суспільна позиція взагалі не зустрічається. Себе в «театрі» вони розташовують подалі від сцени.

На другому етапі дослідження був проведений якісний аналіз особливостей стереотипних уявлень про суспільство за допомогою техніки асоціювання. Статистичний аналіз відмінностей не проводився через специфіку тестових показників. Для цього використовувалася методика транзактного аналізу, яка полягала в асоціюванні суспільства з певним предметом чи істотою і складанні розповіді від його імені. У осіб із різним типом сценаріїв, за класифікацією Е. Берна, теж спостерігаються значні відмінності в стереотипних уявленнях про суспільство.

Так, у молоді з типом сценарію «переможець» переважає уявлення про суспільство як активну, динамічну істоту чи утворення. Серед типових образів – хитра лисиця, змія, що атакує, собака, яка може вкусити, пісок, який сам липне до тіла, тощо. У осіб з активної позицією в цьому типі сценарію образи досить однозначні, агресивні, які спрямовані не на захист, а на напад. У представників цього ж типу, але з пасивною суспільною позицією, спостерігається тенденція до продукування неоднозначних образів. Прикладом цього є образ собаки: коли її не чіпати, вона добра, коли ж образити, обов'язково проявить агресію.

До речі, в осіб з типом сценарію «не-переможець» теж спостерігаються асоціації зі змією та лисицею, але переважна більшість все ж більш пасивна – отара овець, яку гонить пастух; черепаха або лінивець, що не хоче працювати; вітер, який до всіх байдужий. Загальний образ – індиферентна істота, яка часто підкорюється зовнішній силі.

У осіб із типом сценарію «переможений» чітко простежується тенденція до асоціювання суспільства з руйнівною силою, яка приносить більше шкоди, ніж

користі, що становить загрозу для життя. Найбільш показовими є асоціації з вірусом, що вбиває добре в людині; занедбаний сад, в якому не залишилось хороших дерев; дівчина, яка страждає від насилля з боку злих людей; машина, яка залежить від волі господаря; море, що може зруйнувати прибережні будинки під час шторму. Часте асоціювання зі стихією яскраво відображає внутрішнє переконання людей такого типу про неможливість керування власним життям і суспільними процесам. На нашу думку, саме це обумовлює пасивну суспільну позицію цієї категорії молоді.

Висновки з проведеного дослідження.

На основі проведеного дослідження можна зробити такі висновки.

1) У психології існує неоднозначність в трактуванні поняття «життєвий сценарій», який має багато синонімічних назв, наприклад «стратегія життя», «сімейний склеп», «життєвий шлях» тощо.

2) Наявний тип сценарію в осіб молодого віку має безпосередній зв'язок із рівнем суспільної активності особистості, в основі цієї активності лежить стереотипне, сформоване у вигляді певних асоціативних образів уявлення людини про соціум, який інтуїтивно сприймається особистістю як комфортне або некомфортне середовище для існування та прояву своїх здібностей.

3) Існують суттєві відмінності між стереотипними образами суспільства в осіб

із різним сценарним типом. Зокрема, тип «переможець» найчастіше асоціює суспільство з активною, хислою твариною, тип «не-переможець» – з індіферентною, пасивною істотою, тип «переможений» – з неконтрольованим стихійним явищем руйнівного характеру.

Таким чином, висунута гіпотеза повністю підтвердилась. Перспектива подальших досліджень полягає у виявленні механізмів формування такого уявлення про соціум, аналізі додаткових чинників, а також відстеженні вікової динаміки цих уявлень і вплив певних уявлень на реальну суспільну поведінку особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции / З. Фрейд. – СПб. : Питер, 2007. – 237 с.
2. Королёва А.А. Трансгенерационный фактор в формировании жизненного сценария / А.А. Королёва // Ярославский педагогический вестник. – 2011. – Т. 2. – № 3. – С. 218–222.
3. Сонди Л. Судьбоанализ / Л. Сонди. – М. : Изд-во «Три квадрата», 2007. – 474 с.
4. Берн Э. Люди, которые играют в игры / Э. Берн. – М. : ЭКСМО, 2012. – 608 с.
5. Абульханова-Славская К.А. Стратегии жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 158 с.
6. Гришина Н.В. Жизненные сценарии: нормативность и индивидуация / Н.В. Гришина // Психологические исследования: электронный научный журнал. – 2011. – № 3 (17). – С. 6–18.